

**Püha, pühadus, pühapaigad 3.
Mäed, koopad, ehitised.**

Mare Kõiva

Mäed

- Müütidega seotud vaated: maailma toetaja ehk nn maailmamägi, mis lahutab taeva ja maa.
- Põrgu ja taeva asupaik on paljudel rahvastel maailmamäel - kas müütilisel mäel või ka reaalsel kõrgel mäel. Maailmamäe kontseptsioon on oma mütoloogiliselt tähenduselt võrreldav maailmapuuga.
- Mägi võib olla maailma keskpaik (Tabori mägi israeliitidel, Meru mägi hindudel, Keenia mägi Keenias).
- Kreekas oli Zeusile pühendatud enam kui sada kultusmäge. Hiinas 9 püha mäge: 5 taoistlikku ja 4 budistlikku, kuhu toimuvad palverännakud.
- Kailash Tiibetis, üks Himaalaja kõrgemaid tippe, Gangese alguse lähedal asuv mägi on pühapaik jainistidele, hinduistidele, budistidele. Budistide jaoks on see mägi mandala.

- Mäed on uskumuste kohaselt püha jõu keskused.
- Mägedes saab kontakti esivanemate ja maa ürgjõududega. Mäed on selle tõttu sageli ka ülikute nõupidamispaik.
- Eestis on linnused ja kindlustatud kaitseehitised ehitatud mägedele, looduslikule seljakule või künkale, neid kutsutakse linnamägi, saartel maalinn.
- Nt Otepää linnamäe, muistse Ugandi keskuse vanimad asustusjäljed pärinevad umbkaudu ajaarvamise vahetusest, mil see oli kohaliku tähtsusega linnus, mida kasutati lühiajaliselt või ajuti pelgupaigana. Esmakordselt on Otepää linnust mainitud juba 1116. aastal. Hilisajal on see olnud kiigeplats ja kogunemispaik.

Vasakult: Otepää,
Lõhavere ja Valjala
linnamäed

■ Mägede teket on seletatud jumala ja kuradi vahelise võistlusega. Mõlemad tõuganud oma poolelt, Lõuna-Eesti maa vajutanud sealt surunud kurat rohkem kortsu.

■ Mäenimed on tihti seotud kunagise asustus- ja kultuurilooga – Linnamäed jm reedavad kunagist kaitsepaika; kiigemägedel on olnud kogunemispaid. Mäenimed peegeldavad sellel hukkunud inimeste ja loomade nimesid. Ühel mäel võib olla mitu nime.

Suur Munamägi.

Näitetekst mägede tekke kohta:

“Kambja Haaslava maa peal on kõrge mägi, mida Vooremäeks kutsutakse, ning selle peal mets. Vanasti pole seal suurt mäge olnud, vaid väike kink. See olnud sile kui kanamuna.

Ükskord maganud Vanajuudas kingu peal, tema pikk händ olnud kolm korda ümber mäe keerutatud. Vana susi paari pojaga juhtunud sinna ja näpsanud Vanajuuda hanna otsast sülla osa ära. Vanajuudas siputanud jalga ja ütelnud: "Kirp pures!"

Teine susi võtnud kaks sülda ära. Vanajuudas karanud istukile, aga heitnud jälle magama.

Kolmas susi, see võtnud kolm sülda.

Seal karanud Vanajuudas üles, hakanud mööda kinku jooksuma, ise peksnud hännaga nii kõvasti vastu maad, et kuhu mats juhtunud, seal olnud sügav org, ning visanud maad kahele poole üles, nii et mäed saanud.

Nii saanud sellest ilusast kohast mäGINE maa, kuhu nüüd suur mets peale on kasvanud ning kus vanajuudad enesele alati enne ja peale vihma sööki keetvat.”

E 20590/1 (6) < Võnnu - Jaan Rootslane (1895).

■ Ebavere mäe sees arvatakse olevat müütiline linn, kuhu võib sattuda jaaniööl. Ebavere mäe kohta kirjutab Läti Hendrik, et seal sündinud saarlaste jumal Tharapita, kes lennanud Ebavere mäelt Saaremaale. L. Meri seostas seda muistendit Kaali meteoriidi langemisega, mis jätnud sügava jälje nii kohalike rahvaluulesse kui ümberkaudsete rahvaste pärimusse.

■ Hiiemäge on 19. sajandi kirjamehed kujutanud jumalate elupaigana, kus käidi palvetamas ja ohverdamas.

Ebavere mägi.

■ Umbes 9 jäädvustatud jututüübi seas on lugu ikalduse ajal mäele ohverdatud küla kõige ilusamast Eba-nimelisest neiust, kelle järgi saanud mäele nimeks Eba vere. See on ühtlasi hea ja tüüpiline näide rahvapärasest seletustest kohanimedele.

Otto Münther on kirjutanud M. J. Eisenile Ebavere mäe kohta:

Üks noormees oli kuulnud, et Ebavere mäes piab linn olema ja kes seitsmel Jaaniööl sinna mäele läheb, saab sinna linna.

Noormees käis kuus Jaaniööd järjestikku seal mäel. Kui ta seitsmendal Jaaniööl sinna mäele läks, ei näinud ta enam metsa, vaid tore linn paistis talle vasta, just nagu maa seest välja kasvanud.

Sirged uulitsad, kõrged majad, toredad poed paistsivad noorele mehele silma. Mehed toredas riides kõndsivad uulitsatel ja tuled põlesivad särades nagu pühade ajal.

Noormees kõndis mõned korrad rahva seas edasi, tagasi. Läks viimaks ühte poodi, kust ta head saapad odava hinna eest enesele ostis.

Lõpeks pööris ta linnast välja. Tagasi vaadates ei näinud ta enam linna ega tulesid, vaid mägi ja mets mustas talle sealt vasta, kus mõne minuti eest linn toreduses hiilgas.

Annika Michelsoni foto.

Maa alla vajunud linnad tõusevad sealt pärimuse järgi kord saja aasta jooksul (intervall võib ka märkimata olla), tavaliselt juhtub see rituaalse aasta kindlal tähtpäeval. Juhuslikult seesugusesse linna sattunud inimene peab vastama õigesti linlase küsimusele või ostma linnast mingi asja – see päästaks linna maa peale. Reeglina ei saa sinna sattunu ülesandega hakkama ja neetud linn vajub uuesti maa alla.

Esitatud Ebavere linna teisend on ebatüüpiline, sest siin saab noormehele osaks üksnes imetabane kogemus, linn aga vajub endiselt olematusse.

- Mäed on hiidude ja teiste mütoloogiliste olenditega seotud.
- Mäed on kulla või muude aarete peidupaik.
- Külarahva kogunemispaike, kiigeplats, jaanitulekoht, ohvripaik.
- Müütiline Sinimägi on paik, kus nõiad kohtuvad ja pidutsevad.

Teateid selle kohta leiab nõiaprotsesside protokollides. Hilisema pärimuse kohaselt käivad nõiad pidutsemas omakandi konkreetsetes paikades või lihtsalt kusagil metsas.

■ Kujuka pildi mägedega seotud folkloorist saab ka lühivormide abil, millest populaarsemad on vanasõnad:

Mees saab mehega kokku, mägi ei saa mäega kokku.

Kus mägi, seal mõis, kus kungas, seal kõrts, talud soo ja raba sees.

Ära hõiska enne, kui üle mäe oled saanud.

Küllap mägi märja kuivatab.

Ela ellu vai pea tallu, mäe kui tareharja ja kartuli kui marja.

Kui loetletud iseloomustavad kujukalt reaalsel eluolu, siis on ka mitmeid ütlusi, mis on lähemalt seotud Piibliga, põhinevad sealt pärinevatel teadmistel ja väljenditel:

Pudrumäed ja piimajõed – külluse tähenduses.

Kui ei tule mägi Moosese juure, läheb Mooses mäe juure.

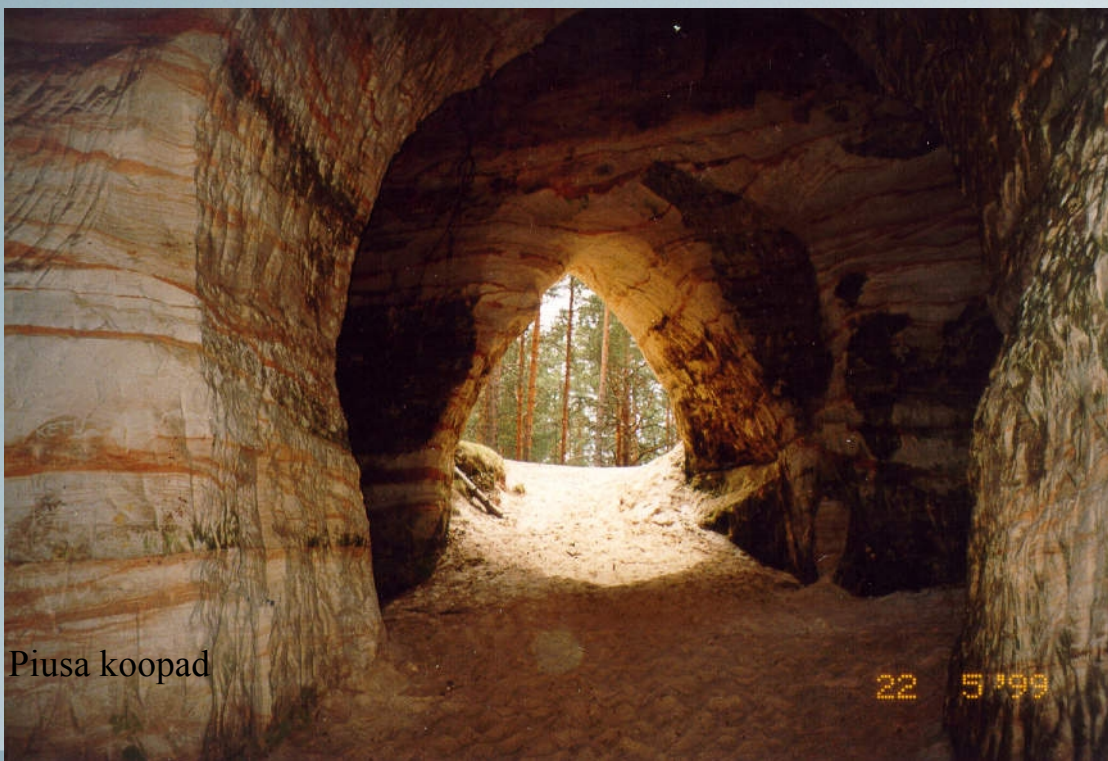
Hiilgab nii kui Moosese pale Siinai mäel.

- Mäevaimud on vähem tuntud eesti müütilised tegelased: mäejumal, mäeisa, mäeneitsid, mäekuningas, kuid ka kaljujumal.
- Neile on viidud ohvreid, on usutud, et nad kardavad päikesevalgust.
- Üksikmuistendid räägivad jõehaldja ja mäehaldja tülist ning jõukatsumisest.
- Mäehaldjatel arvatakse olevat aardeid hoiul.

Koopad

■ Eestis leidub lubjakivisse tekkinud karstikoopaid ja liivakivikoopaid, samuti mere poolt pankkaldasse uuristatud koopaid. Igal kümnendil on leitud uusi koopaid, mis avardab ka meie teadmisi koobaste kasutamisest.

Piusa koopad

22 5'99

■ Koopad on olnud pelgupaigad ja kaitsekohad, (ajutised) elupaigad, mitmes kultuuris ka kultuste läbiviimise koht. Eesti pärimus räägib eeskätt sõjaröövlite eest koobastesse põgenemisest, ka viimase maailmasõja ajast on teada, et peituti koobastesse, mille asukoht jäi talu maadele või oli võõrastele vähetuntud. Pelgupaikadena on kasutatud paljusid koopaid üle Eesti.

Helme koopad on ajaloolaste arvates kaevatud 12.-13. sajandil pelgupaigaks sõjarünnakute eest. Kahes suures saalis on võimalik jalutada.

Helme koopad.

■ Euroopa esiajaloo tähtsaimad kultuspaigad paiknesid koobastes, enne keskaega ja keskajal olid need müsteeriumite läbiviimise paigad. Tuntuim on 1940. aastal Prantsusmaal avastatud Lascaux koobas, kus leidub arvukalt kaljumaalinguid. Nendel on paleoliitikumi inimesed kujutanud loomasid, inimesi ja lihtsaid sümboleid nagu täpid, ringid, loogelised jooned, nelinurgad, kolmnurgad, ringid, viisnurgad jm. Koobas ei ole püsivalt elatud, maalingutel ei kujutata ümbruskonda.

■ Jumalate ja mütoloogiliste olendite sünni- ja elupaigad on seotud koobastega: Zeusi sünnipaik Kreeta saare koopas, nümf Calypso koobas asub Malta saarel. Eesti mitmed suuremad koopad on seotud pärimusega paganate elupaikadest, neid on nimetatud põrguks.

Tori põrgu, kust pagan lahkunud pärast põrgulae sisselangemist.
Foto Taimi Koppen.

Jutt Vanakuradi toolist Toris

Toris, Metsakülas Vikerkaare talu lähedal nn. Altaru metsas, on tugitooli meenutav suur kivi, mida kutsutakse Vanakuradi tooliks.

Kui Vanakurat elas veel Tori põrgus, siis oli ta kiusanud põrgu vastaskaldal oleva Tõia küla naisi. Kui Tõia naised olid pesu pesnud, siis oli Vanakurat pesu ära määrinud ja kuivatamise ajal alati vihma lasknud sadada.

Kui Tõia naiste kannatus oli lõppenud, võtsid nad kaasa märja pesu ja pesukurikad ja läksid Tori põrgusse, kus hakkasid Vanakuradi märja pesuga ja kurikatega peksma. Vanakurat jooksis põrgust välja ja pistis punuma Kikepera raba poole, Tõia naised

aga järele. Naised ajasid ta Vireksaareni välja ja läksid siis tagasi. Vanakurat oli väsinud ja istus Altaru metsas kivile puhkama. See kivi kannabki praegu Vanakuradi tooli nime. Kivi on ka täiesti tugitooli kujuline, istumiseasemega ja leeniga. Sellest ajast jättiski Vanakurat maha Tori põrgu.

Vanem eesti jutupärimus tunneb koopaid müütiliste olendite elupaigana:

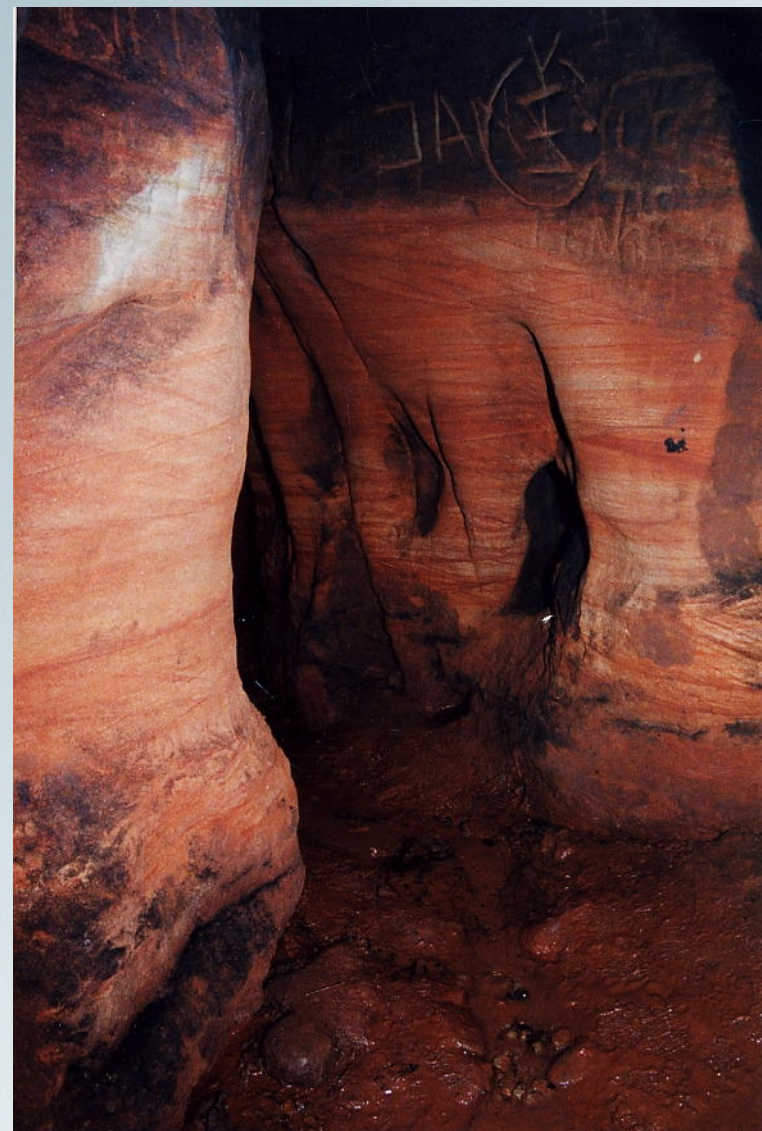
Kuusalu kihelkonnas Muuksi küla all on kõrge paekalda sees koobas, mida Turje keldriks hüütakse. Koobas on kaunis suur, mis aja jooksul pae- ja tahukivisse murenemise teel sündinud. Ülevalt jookseb vesisel ajal kraavi mööda väike veetireke alla, koopa seinte vahelt imbib alati vett, mikspärast koopa põhi vesine ja pehme on. Allpool on pehme vesine soo. Selles koopas või keldris olnud ennemuiste vanarahva jutu järel Vanapagana kõrts. Kõrtsis olnud kolm neidu. Kes raha kivist laua peale pannud, neile toonud piigad kohe viina. ERA II 292, 151/2 (8) < Kuusalu khk. – Gustav Huvi < Anna Viinast, 1940).

Müütiline pärimus - paganate elukoht, kus pilluti nt vastastikku laenuks leivalabidaid Lood jäädvustas Ernst Kitzberg. Laialt tuntud on see hoopis kui Maimu koobas - August Kitzbergi vabadusvõitlusest ja vägivaldsest ristiusustamisest kõneleva teose tegelase järgi.

Department of Folkloristics Estonian Maimukoobas ehk Mäkiste koobas.

- Koopaid on seostatud maaema ja tema üsaga, sellest väljavoolava allika vett peetud raviomadustega ja eriti puhtaveeliseks.
- Üldiselt on koopafolkloori kõikjal vähem kui teiste looduslike paikadega seotud lugusid.
- Tegemist on sageli kohajuttudega, harvem on neis kasutatud laiemalt tuntud motiivisid. Koobaste peamised elanikud pärimuses on ennekõik hiiud, paganad, kuratlikud olendid, haldjad. Beowulfis elab lohe maa-aluses koopas ja valvab aardeid – koopad ongi lohepärimuses üks nende tüüpilisemaid elupaikasid.

- Raamatu “Nebraska folkloor” autor Louise Pound juhib tähelepanu sellele, et Metsikus Läänes on müütilised olendid asendatud rongiröövlite, indiaanlaste, hobusevaraste jt heidikutega. Ka Kesk- ja Lõuna-Euroopa kuulsad röövlipealikud ja nende banded elutsesid mõnikord koobastes, mis kajastub nii ilukirjandusteostes kui folklooris.
- Eesti röövli- ja salakaubaveo folkloor häabus enamasti 20. sajandi jooksul. Koopad olid aga mh salakaubavedajate peidupaigad, nt hiljuti Harjumaal Murastes tee-ehitajate leitud salapärast koobast on peetud saja aasta taguseks salakaubavedajate moonalaoks.
- Eestis on üsna levinud pärimuslood maa-alustesse koobastesse varisenud loomadest, kes maa all ammuvad või liiguvad. 20. sajandil liitusid sellega lood ootamatult kaevanduskäikudesse varisenud loomadest või sinna langenud majadest.

■ Koobaspühamud kuuluvad vanemate kultuspaikade hulka. Eesti kultuuriga on seotud üks seesugune haruldus – Petseri klooster oma pikkade maa-aluste käikudega, kuhu on maetud kloostri elanud mungad, maa all paikneb ka palvepaik. Petseri klooster asutati ca 1470 asustamata alale väljaspool Vana-Liivimaa piire.

A. Piirsalu foto 2008.

Petseri kloostri, selle vägimehest ehitajast, kloostri vanemast jt tegelastest on säilinud mitmekülgne folkloor. Kloostri ehitajatel on seal müütilised võimed. Vt lähemalt:

<http://www.folklore.ee/rl/folkte/myte/olev/petserid.html>

■ Milleks paika on kunagi kasutatud ja missugune pärimuse nende ümber kasvab on vahel raske ennustada. Lossivaremed ja linnusemäed, koopad on inspireerinud vahel üsna erandlikku kasutamisi. Siinkohal mõned hilisminevikuga seotud näited:

■ Muraste koobas:

[---] On mitu üle tosina meetri pikkust tunnelit, mis juhatavad suurde koopasse. Selle pindala on peaaegu 40 ruutmeetrit. Suurel koopal on olnud ka suue tee kõrval keset järsakut, mis on aastatega aga varisenud.

Käigu seintesse on iga poolteise meetri järel uuristatud väikesed orvakesed, kuhu sai kunagi küünlaid panna. Samuti oli pehmes seinas väike nišš istepingiga. SL Õhtuleht.

■ 2007-2008 ootasid Pensa maa-aluses koopas äärmusliku usulahu liikmed eesotsas prohvetiga maailmalõppu ja elasid seal üle aasta.

[---] novembris läksid juba varem elamiseks kohandatud koopasse 35 inimest, nende seas neli last, ning otsustasid sinna jääda kuni maikuuni, millal nende arvates pidi saabuma maailma lõpp. Nad ähvardasid endid ära põletada, kui neid vägisi koopast välja tuua püütakse. Postimees.

■ Omalaadseid koopatseremooniaid harrastas 1960. aastatel Valgemetsa nõiaaks kutsutud kunstnik Vanda Juhansoo, kes tavatses koopas küünlavalgel kohvi juua. Tema nõiamajana dekoreeritud, kentsakalt värvitud, paljude puukujudega dekoreeritud elumaja ja aed pioneerilaagri külje all oli lasteekskursioonide sihtpunkt. Kokkupuuted kummalise ja oma aja trendidest põikuva naisega jätsid lastele sügava mulje. Kas võime seda pidada üheks kunsti, fantaasia ja rahvusliku käsitöö piirimail seisva kodu näidiseks? Tänapäeval nimetaksime seda turismitaluks?

Ühest blogist pärinev pilt pioneerilaagriliste ekskursioonist Valgemetsa nõiamajasse, Karilatsi muuseumis on avatud V. Juhansoo mälestustuba.

Koobaste roll maailma usundis

- Koopad on olnud tuhandeid aastaid elupaikadeks, nt Göreme koobaslinn Kapadookias, tänases Türgis.
- Sealsed bütsantsi koobaskirikud ja -kabelid kuuluvad ajastusse, kui pühamud ja kirikud ehitati maalustesse koobaste pimedusse. Karinlik Kilise Göremest on nende hulgas kuulsam just oma 1. sajandist eKr pärinevate hästisäilinud freskode tõttu.

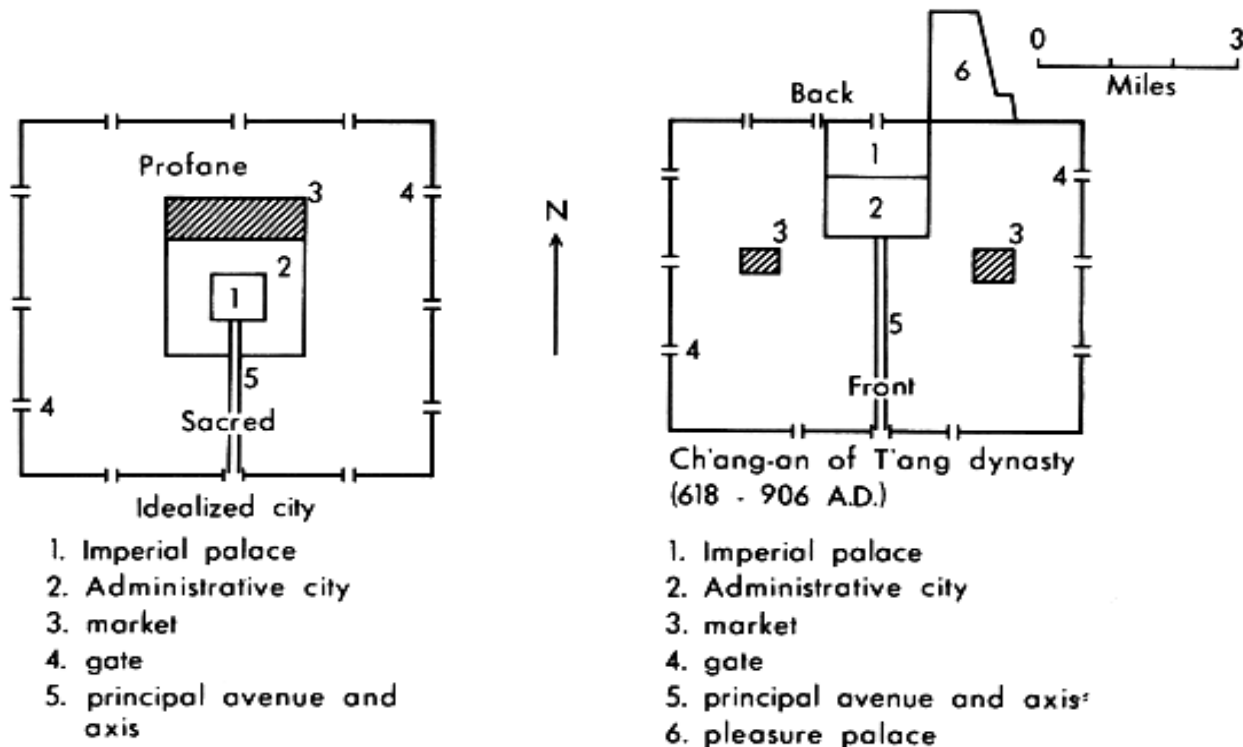

Kiviehitised - pühapaigad

- 5000 aastat eKr levisid megaliidid kogu muinasEuroopas. Nad asetsevad reas või ringidena, mitmeid neist on tuhandete aastate jooksul korduvalt täiustatud ja ümber ehitatud.
- Enamasti on tegemist matusepaikadega.
- Täpne kasutusviis on siiski teadmata: kalender, pühapaik.
- Sarnaseid megaliite on leitud ka Kesk-Aafrikas, Jaapanis, nende hulka on liigitatud Lihavõttesaarte kujud.
- Samasse kategooriasse kuuluvad kiviringid ja kivilabürindid, mida leiab uusajani nt Skandinaavias kirikaedade juures.
- Kivikirstkalmed ja kivilaevad – esimesed neist on määratletud rolliga, teiste kohta on taas arvukalt lisahüpoteese – nt et nad teenisid elanikke kalendrina, olid kasutusel rituaalikeskusena rituaalse aasta kesksete pühade ajal.

Maailmasamba kajastused arhitektuuris

Paljusid teadusharusid mõjutanud kultuurigeograaf Tuan Yi (Place & Space) osutab pühapaikades ja arhitektuuris kajastuvatele põhisümbolitele. Hiina varases arhitektuuris peegeldub maailmapuu.

Stonehenge

2000 aasta vältel ümberstruktureeritud koht.

Stonehenge - uuspaganate olulise kogunemispaiik Inglismaal.

Lõuna-Rootsis on palju laevakujulisi kivimälestisi. A. Kuperjanov.

Väljapuhastatud viikingiaegsed kiviringid
Piilas Saaremaal. Foto Marika Mägi

Lähemalt kirjeldab Marika Mägi neid
artiklis “Kivikalmetest kirikaedadeni.
Matmiskombestik muinasaja lõpul ja
varakeskajal.” Sator 6.

<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/sator/sator6/>

Hiiumaa vana kiviring. A. Kuperjanov 2004.

Department of Folkloristics Estonian Literary Museum

Delfi oraaklite koobast valvas legendi järgi lohe nimega Pytho, kelle tappis Apollo, pärides oraaklivõimed. Paik on olnud kultustega seotud vähemalt alates pronksiajast. Delfit peeti maailma keskpunktiks. Varasemas (6. sajand eKr) templis oli keskel Pythia iste.

Abu Simbel

- Paljud varased pühamud ehitati nii, et sinna paistis päike vaid kindlal pööripäeval. Aastal 1257 eKr laskis vaarao Ramses II (1279-13 eKr) rajada kaks päikesejumalale pühendatud koopatemplit Nuubiasse, Niiluse kaldale. Koht oli aga juba enne seda kasutusel kui pühapaik. Abu Simbel taasavastati 1813.
- Kaks korda aastas (22. veebruaril ja 22. oktoobril) valgustavad hommikupäikese esimesed kiired tagaseinal nelja jumala kuju.

©TAISE

Newgrange Irimaal

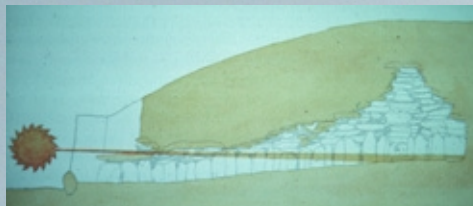
3200 eKr rajatud pühapaik on suur ringikujuline taastatud ehitis. Sisaldab kolm kambrit. Seintele on joonistatud spiraalid jm märgid, päike valgustab talvise pööripäeva ajal (21. dets.) käiku pearuumi.

A. Kuperjanov 2008

Newgrange ei ole Irimaal ainuke omasugune, vaid läheduses asuvad ka nt Knowth, Dowth jt, mida päike valgustab erinevatel pööripäevadel. See on andnud aluse näha neid suure ja maailma ühe vanema astronoomilise kompleksina. Piltidel on Päikese liikumistee läbi kitsa praou valgustama koopa pühimat osa.

- Klassikaline tempel oli akendeta, mistõttu ruum oli pime ja koopasarnane.
- Uks oli ainuke loodusliku valguse allikas ja see avati üksnes rituaalide ajaks või ajal, mil päike ruumi sisemust eriliselt valgustas.
- Samasugust ehitusviisi kasutas kristlik romaneskne kirik, kus hämarusel ja pimedusel oli oluline koht.

Oskar Loorits kirjutab 1928: Ainult loetud raamatuid põlvenevad teated pühadest metses ja hiitest, kus ohverdet vanule jumalaile. Usaldetavamad ja kindlasti suusõnalise traditsiooni pärandet on mälestused vanade kalmistute ja matuspaikade äärmiselt pieteetlikust austamisest. Ka Jaan Jung on kirjeldanud olulisi paikasid maastikul, kuid nende puhul tõdetakse, et suurem osa ei on kunagised hiiekohad, mitte enam aktiivses kasutuses. Läbi 20. sajandi on arutletud sõna 'hiis' päritolu üle, mida juba 19. sajandil tajuti eeskätt püha puudesalu või tammikuna, kuigi sama sõna tähistas ka pühasid kivisid jm objekte. 20. sajandil on korduvalt asutud rajama uusi pühapaikasid ja taastama arheoloogiamälestiste kasutamist aktiivse pühapaigana. Pühakohtasid on rajatud väiksemate rühmituste poolt, kuid neid on enda jaoks loonud ravijad, rahvuslikult meelestatud inimesed ja ka need, kes on tundnud vajadust oma püha paiga järele. Osalt on see sarnane liikumisega kirik ilma kirikuta ilmingutega.

Kivikangrud

Mõnikord on kasutatud põlist vormi. Küüditatutele
Pilistverre rajatud mälestuskangur

Hiiumaa uus kiviring. A. Kuperjanov 2004.

Uue kivilabürini valmistamine. T. Talimaa fotokogust

T. Talimaa seltskonna valmistatud kiviring. T.Talimaa fotokogu.

Uue paiga looja võib olla ravija, kes kasutab seda mitmel viisil: riituste läbiviimisel ja tervendamisel. Üks vanemaid omasuguste hulgas on Vigala Sassi rajatud Männisalu kultuseplats, mis on ümbritsetud rõngasristide ja lokulaudadega. Läheduses on mitmeid haldjate kujusid (fotol Peko). Õpilase Elo Liivi poolt on rajatud samasse lähedale naiste riituseplats.

Eesti usundisse lõimitakse indiaaniusundit ja tavandit, mille juurde kuuluvad uued pühad kivid ja tipiid, kuid rajatakse ka puust muinaskodasid.

Energiasambad

Uusimate tavade hulka kuulub energiasammaste rajamine.

[Vana samba ümberkukkumise järel kirjutatakse]: Puust sammast püstitati rohkem kui kümme aastat tagasi ja oli seest täiesti pehkinud, märkis Karu. Energiasammast on Otepää firma AS Tehcne meistrimeeste käes, kelle ülesandeks jääb ka samba taastamine. Sammast loodetakse taasavada paari nädala pärast, tõenäoliselt Saku Suverulli toimumise ajal. Veel pole selge, mis saab vanast sambast. Üks võimalus on valmistada sellest suveniire või Otepääl toimuvate võistluste auhindu. Otepää energiasamba asukohta valisid välja 1992. aasta sügisel Otepääl seminar

pidanud sensitiivid. Samba püstitamise ja propageerimise eestvedaja oli tollane linnapea Jaanus Raidal. Energiasambast kujunes kiiresti üks Eesti tuntumaid turismiobjekte, mida mainiti peaaegu kõikides Eestit tutvustavates turismiväljaannetes. Õhtuleht, 21.07.2003.

Otepää energiasammast. Foto A. Kuperjanov 2004.

Kokkuvõtvat

- David Lowenthal on nimetanud 20. sajandit minevikus elamise ja mineviku tähtsustamise ajastuks. Tõepoolest on 19. ja 20. sajandi jooksul taasavastatud, restaureeritud ja taasavatud lõpmatult suur arv pühapaikasad ja muinaskultuuri mälestusmärke. Selliste hulka kuulub pühamute kõrval kaljutaie ja muinaskunst. Minevikulisi mälestisi on võetud kohaliku kaitse alla, mitmed olulised paigad on UNESCO maailmapärandi loetelus ja neid käivad oma silmaga vaatamas tuhanded inimesed. Nii püsib side ajastute vahel elavana.
- Mitmetähenduslikud sümbolid, mis on ikka veel seotud normide ja tabudega.
- Side loodusega, vajadus liita ennast kõige elavaga ühtseks tervikuks.
- Tunnetatud vajadus hoida sidet esivanemate vaimse pärandiga.
- Üleilmastumise vastu seismine oma ja kohaliku kultuurireaalsusega.
- Väga isikliku ja väga individuaalse sideme loomine.
- Kunagi ei ole olnud selliseid võimalusi ega inimeste hulka, kes on seotud mineviku uurimisega.